

Az U/FU alapnyelv paradigmásorainak rekonstruálásáról

HONTI LÁSZLÓ
Groningen

Az uráli és a finnugor alapnyelvnek gazdag morfémarendszere volt: bőséges képzőkészlet, esetragok, számjelek, birtokos személyjelek, idő- és módjelek, személyragok álltak rendelkezésre. A legtöbb mai uráli nyelv hasonlóan gazdag vagy éppenséggel gazdagabb morfémakészletből építkézhet.

Ha az U/FU alapnyelv főnévi morfológiáját tekintjük, 6 esettel, 3 számmal, 3 személlyel, az igénél 2 U és 3 FU idővel, 3 móddal, 3 számmal, 3 személlyel, ill. ugyanennyi suffixummal számolhatunk. Ha az elvben lehetséges összes szóalak létezett az alapnyelvben, akkor egy-egy főnévnek ($3 \times 6 = 18$ az abszolút paradigmában, $3 \times 3 \times 6 = 54$ a birtokos paradigmában, összesen: 72 alakja, egy-egy igének ($2 \times 2 \times 3 \times 3 = 36 + 3 = 39$ U és ($3 \times 2 \times 3 \times 3 = 54 + 3 = 57$ FU alapnyelvi alakja volt. Ezek az értékek változhatnak annak megfelelően, hogy – a névszói kategóriát szem előtt tartva – pl. hány casusról bizonyosodik be hitelt érdemlően az alapnyelvi eredet, vagy hogy minden numerusban előfordulhatott-e az összes esetrag. Nem volna érdektelen egy-egy rekonstruált alapnyelvi lexéma teljes, rekonstruált paradigmájával szemléltetni az alapnyelvi morfológiát. Hogy ez mennyiben tűnik ígéretes vagy inkább lehetséges célnak, az alábbiakban a névszói kategórián kísérlem megvizsgálni.

A legtöbb finnugor nyelvre az esetek bősége jellemző: 10–20 esetragjuk van. Az U/FU alapnyelvre minimálisan az alábbi 6 főnévi esetet szokás rekonstruálni (a személynévmások ma gyakran azonos morfémájú esetragokat kapnak, a különbségek – a főnevekhez viszonyítva – elsősorban a számjelekben vannak; a magyarban viszont csonka a személynévmási paradigma):

nominativus	*Ø
accusativus	*m
genitivus	*n
lativus	*n, *k
locativus	*na/*nä
ablativus	*ta/*tä

(így KORHONEN 1979: 2, 1991: 166, még vö. 168, ITKONEN 1962: 201, 1966: 261). RAVILA (1945: 318) meglepő módon viszonylag fejletlen finnugor alapnyelvi esetrendszerről beszél.

Korhonen megkísérelte ezen esetrendszer egyszerűbb változatát előadni. Ha a genitivus levezethető a lativusból¹, akkor így rekonstruálható az U esetrendszer KORHONEN (1991: 168) szerint:

SO [= subiectum & obiectum] casusok:	nominativus	*Ø
	accusativus	*m
relationalis casusok	lativus	*n (?*k)
	locativus	*nA
	separativus	*tA

¹ Itkonen és Korhonen *n-ként rekonstruálja a dativusragot a Hajdú és Rédei által feltett *n-nyel szemben.

Ha helyes Korhonen elképzelése, akkor az általa feltett állapot inkább csak az uráli alapnyelv korai szakaszára nézve lehetett igaz, hiszen a felbomlás ideje körül már bizonyosan meg kellett lennie a genitivusnak. – Megjegyzem, számomra nem világos, miért tekinti Korhonen a *k lativusragot bizonytalannak.

A lativusnál két morféma látható. Ha valóban megvolt lativusi funkcióban mind az *n (vagy *ń), mind a *k, ezek semmiképpen sem lehettek egy morféma alternánsai, mint pl. a palatoveláris párok (pl. locativus *na/*nä): vagy eltérő funkciójúaknak kellett lenniök (márpedig ez esetben két casusról van szó egy rendszeren belül, amint Rédei és Hajdú közli, ld. alább), vagy esetleg pl. más-más szófajú szavak paradigmájában szerepeltek, ami részemről csak pusztá feltevés.

Más kutatók a fentínél némileg gazdagabb rendszerrel számolnak. RÉDEI (1975: 133) 9 esetet rekonstruál az U/FU alapnyelvre, HAJDÚNÁL (1987: 220) nyolc szerepel, sőt Hajdú tkp. még egy uráli *č lativus-(translativus-essivus)ragról és egy (?FU) *j lativusragról is szól óvatosan (HAJDÚ 1961: 130, 1987: 225). Ezek szerint tehát az U alapnyelvre rekonstruált esetek maximális száma nyolc, a finnugorra tíz:

Rédei		Hajdú	
nominativus	*Ø	nominativus	*Ø
accusativus	*m	accusativus	*m
genitivus	*n	genitivus	*n
locativus I	*na/*nä	locativus I	*na/*nä
locativus II	*t (PFU)	locativus II	*t (PFU)
ablativus	*ta/*tä	ablativus	*ta/*tä
lativus-prolativus I	*k	lativus-dativus I	*ń
lativus prolativus II	*j (PFU)	lativus-dativus II	*k
lativus(-dativus) III	*ń	lativus-translativus-essivus	? *č
		lativus	? *j (?PFU)

Megjegyzendő, hogy SEREBRENNIKOV (1964) különösen sok alapnyelvi localisi casussal számolt: locativus *na/*nä (1964: 12), *t (13), lativus *ka/*kä, *k (19), *ń (23), *s, *a, *e (26), *i (37).

Azt hiszem, a *j lativusrag törölhető az esetrendszerből, hiszen minden olyan nyelvben, ahol adatolva van, inkább adverbiumokban jelentkezik (vö. az ALVRE 1987: 73–74 idézte adatokat, valamint HAJDÚ 1987: 225). Ez lehet a helyzet az *s lativusszal is (vö. ALVRE 1987: 73–74).

Az alapnyelvi morfémáknak nemcsak hangalakja, hanem funkciója is meghatározandó. Ez utóbbival is lehetnek problémák. COLLINDER a casusok valószínű alapnyelvi funkciójáról, alkalmazásáról így nyilatkozott: „The genitive was a general adnominal case. The accusative seems to have been used, as in Turkic, only in speaking of a definite object. The endings of the locative and the separative [= itt ablativus; H. L.] were preferably combined with pronominal stems, with a few stems used for orientation in space, denoting 'up, down, outside, back', and the like, and perhaps with a few stems denoting a definite point of time. The local cases of other nominal stems, designations of living beings, for instance, were formed by the aid of a derivative ending for designations of localities” (COLLINDER 1965: 33). Az persze aligha elfogadható feltevés, hogy a locativus és a separativus(-ablativus) főleg térbeli viszonyokat jelölő névmásokkal állt volna, ill. hogy az egyéb névszótövek a helyviszonyt kifejező casusokban más, mégpedig képzőmorfémákat vettek volna fel.

Ezzel egyáltalán nem azt állítom, hogy a névszó kategóriáján belül nem lehettek a toldalékolásban szófajok szerinti különbségek. Úgy látom, hogy – s ebben voltaképpen részben rokon a felfogásom Collinderével – a főnév és a névmás némelykor ugyanazon viszony jelölésére más-más morfémtípust alkalmazhatott. Ilyen volt a mutató névmások pluralisa, amely suppletív tő alkalmazását jelentette (vö. fi. *tämä* ~ *nämä*), a főnevek nominativusi számjelei különböztek a személynévmásokétól (pl. **kala* 'hal' ~ **kala-t* 'halak', **mō* 'én' ~ **mō-k* 'mi'). Ez az értelmezés több-kevesebb bizonytalansággal voltaképpen kihámozható az eddigi szakirodalomból is. Azzal viszont merőben újat állítok, hogy a többek által esetleg szintén ősinék elismert **t* tárgyrag a személynévmási paradigma eleme volt, míg az **m* accusativusrag az egyéb névszókhoz járulhatott (erről más helyen kívánok részletesebben szólni). Egyébként RAVILA (1950: 312 kk.) is azt a nézetet képviselte, hogy eltérő lehetett a főnevek és a személynévmások ragozása az alapnyelvben, de más megfontolások mondták ezt vele.

Az U/FU alapnyelvi névszók és igék ragozási paradigmájának rekonstruálására eddig senki sem vállalkozott,² csak az egyes esetragok és számjelek ismertetésére szorítkoznak az alapnyelvi morfológiát tárgyaló munkák (ld. pl. HAJDÚ 1987: 213 kk.), ellentétben az indogermánistákkal (ld. pl. SZEMERÉNYI 1980: 143 kk., BEEKES 1990: 207 kk.). Ennek a következő okai lehetnek:

1. Egyes morfémtípusok eredetét vagy funkcióját valamilyen oknál fogva bizonytalannak tekintik. Ilyen pl. az **m* accusativusrag, amelyet többen a sg. 1. sz. px-szel kapcsoltak össze; zavart az a körülmény okoz még, hogy lehetett ragtalan (tehát nominativusi) tárgy is, amelyek funkcionális különbsége az egyik magyarázat szerint a határozott és határozatlan tárgy jelölése lehetett (HAJDÚ 1987: 223–224).

2. Van néhány olyan suffixum, amelyek gyakorta „kísértének” a szakirodalomban, noha a legtöbb kutató nem tekinti őket az alapnyelvi paradigmatisz morfémtípusok közé tartozóknak vagy egyáltalán alapnyelviéknak; ilyen pl. a **t* accusativusrag (vö. PATKANOW – FUCHS 1911: 80, KLEMM 1959: 51). Ha ezen elemet nem szófaji kategóriához kötöttnek tekintjük, akkor vajon mi lehetett volna a funkciója, amikor az accusativus jelölésének a **Ø* ~ **m* kettőssége is zarba ejtőnek tűnik?

3. Majdnem általánosnak mondható az a felfogás, hogy az alapnyelvben a főnévnek csak egyes számban volt teljes ragozási sora, a többes szám csak a nominativusra korlátozódott (a dualisi esetragos formákat még kevésbé engedik meg). Ezzel kapcsolatban teljesen jogosnak tartom Hajdú ellenvetését: „In den pluralen (und wo es sie gibt, den dualen) Kasusformen der uralischen Sprachen wiederholen sich im allgemeinen die Singularsuffixe, natürlich ergänzt durch die entsprechenden Numeruszeichen. So liegt die Vermutung nahe, daß sich auch in der Grundsprache nicht anders verhielt. Fraglich ist nur, wie vollständig die grundsprachliche Deklination im Dual und Plural war. Ravila z. B. hält es nicht für begründet, in der Grundsprache mit Dual- und Pluralkaususformen zu rechnen. Dagegen spricht aber, daß die pluralen Stammformen mit -i mehrerer verwandter Sprachen höchstwahrscheinlich für uralischen Ursprungs gehalten werden können” (HAJDÚ 1987: 225).

4. Több „szinoním” szuffixum rekonstruálható az U/FU alapnyelvre: Lok. I **na*/**nä* Lok. II (PFU) **t*, Lat.–Dat. I **n*, Lat.–Prol. II **k* (HAJDÚ 1987: 220), pluralisi *t** ~ **i*/**j* (az abszolút declinációban) ~ **n* (a possessiv declinációban) ~ **k* (személyes névmásokban) (HAJDÚ 1987: 232 kk.). De lehet, hogy a „szinoním” esetragok nem mindegyike volt a főnévi esetrendszer része, vö. „In den Deklinationsparadigmen der Grundsprache sind gelegentlich ver-

² Egy szerény kísérletről mégis tudok: IKEDA (1992: 27) az U possessiv paradigma néhány esetragos alakjával kapcsolatos elképzelését rekonstruál formájában papírra vetette.

mutlich auch andere Kasusuffixe vorgekommen. So werden aufgrund eines kleineren Beweismaterials für die Grundsprache ein Lat.-Translat.-Ess.-Suffix *-č und ein *-j rekonstruiert, doch läßt sich über ihre Einfügung in das Kasussystem nichts Sicheres sagen. Möglicherweise dienten sie nämlich auch damals schon eher als Endungen defektiver Wörter – ähnlich wie ihre heutigen Entwicklungen" (HAJDÚ 1987: 225).

A „szinoním” suffixumok lehettek produktívák is, más-más distribúciót mutatva: lehetett vagy szintaktikai természetű (pl. a * $\emptyset$ ragos tárgy, azaz a tárgyi funkciójú nominativus mint a határozatlan tárgy jelölője ~ **m* ragos tárgy mint a határozott tárgy jelölője), vagy kategóriához kötött elem (mint pl. a **t* és **m* accusativusrag, melyek közül szerintem a **t* a személyt jelölő (= személynévmások + 'wer?') névmásokhoz járulhatott, míg az **m* az egyéb névszókhoz). A főnévi abszolút paradigmára a **t* pluralisjelen kívül többek véleménye szerint egy **i*/*j* is feltehető. A köztük lévő viszonyra adott Collinder-féle magyarázat elfogadhatónak tűnik: „Some Uralic languages (Fennic, Lappish, SamN) have two different plural suffixes, one for the casus rectus (nominative [-accusative]), the other for the casus obliqui. Thus, the nom. pl. of fi. *talo*, house, farm, is *talot*, but the oblique plural cases are formed by adding case endings to a plural *taloi*-. In all probability, this double way of forming the plural is inherited from the PU” (COLLINDER 1960: 237).

Végül megemlítek egy olyan kérdést, amelyet a szakirodalom évtizedek óta megoldott problémaként kezel, ez pedig az esetragok és a birtokos személyjelek sorrendje a birtokos személyjeles paradigmában. Általános felfogás szerint a finnben látható sorrend az alapnyelvi, míg a magyaré másodlagos. Szerintem azonban ez nem ilyen egyszerű (HONTI 1995: 70–78), s ez valószínű probléma lehet, ha megkíséreljük az alapnyelvi birtokos paradigma rekonstruálását.

Az igeragozás egyes morfológiai elemei is a névszóiakéihoz hasonló problémákat mutatnak. Megítélesem szerint az alapnyelvi paradigmásorok rekonstruálására vállalkozni mégsem lenne ma már oktalan merészség, inkább megkövetelné egyes nézetek plasztikus megfogalmazását és az azokat előadókvaló való hasznos vita kialakulását.

Hivatkozások

- ALVRE, PAUL (1987), *Soome-ugri keelte ajalooline grammatika*. I. Sonaliigid. Arvu- ja käändekategooria. Tartu.
- BEEKES, R. S. P. (1990), *Vergelijkende taalwetenschap*. Tussen Sanskrit en Nederlands. Utrecht.
- HAJDÚ PÉTER (1961), *Lativus és infinitivus kapcsolata a szamojédban*. In: In memoriam Mészöly Gedeon. Szeged. 119–131.
- HAJDÚ PÉTER (1987), *Die uralischen Sprachen*. In: Hajdú Péter – Domokos Péter, *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Budapest – Hamburg. 21–450.
- HONTI LÁSZLÓ (1995), *Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen//finnisch-ugrischen Grundsprache*. In: LESKINEN, HEIKKI (red.), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Jyväskylä. 53–82.
- IKEDA, TETSURO (1992), *On Some Historical–Areal Problems of the Uralic Phonology*. The Journal of Intercultural Studies. Extra Series No. 2: 23–54.
- ITKONEN, ERKKI (1962), *Die Laut- und Formenstruktur der finnisch-ugrischen Grundsprache*. UAJb. 34: 187–210.
- ITKONEN, ERKKI (1966), *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki.
- KLEMM I. ANTAL (1959), *A mondat és a mondatrészek eredete*. NyK 61: 45–52.
- KORHONEN, MIKKO (1979), *Entwicklungstendenzen des finnisch-ugrischen Kasussystems*. FUF 43: 1–21.
- KORHONEN, MIKKO (1991), *Remarks on the Structure and History of the Uralic Case System*. JSFOu. 83: 163–180.
- PATKANOW, S. – FUCHS, D. R. (1911), *Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte*. Budapest.
- RAVILA, PAAVO (1945), *Suomalais-ugrilaiten kielten taivutuksen historiaa*. Vir. 1945: 314–326.
- RAVILA, PAAVO (1950), *Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen*. MSFOu. 98: 311–323.
- RÉDEI KÁROLY (1975), *Der Akkusativ in den uralischen Sprachen*. (Zum Kasussystem der uralischen Sprachen.) In: Hallap, Valmen (red.), *Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars I. Tallinn. 133–138.
- SEREBRENNIKOV, B. A. (1964), *Osnovnye linii razvitiia padežnoj i glagol'noj sistem v ural'skikh jazykah*. Moskva.
- SZEMERÉNYI, OSWALD (1980), *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt.